

Tadeusz Czeżowski

Dariusz Łukasiewicz

Antyirracjonalizm a wiara w ujęciu Tadeusza Czeżowskiego

Dariusz Łukasiewicz

Wydział Filozofii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

e-mail: dluкас@ukw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-1786-0149

Kierownik Katedry Logiki i Ontologii, dziekan Wydziału Filozofii
Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, wiceprzewodniczący Komitetu Nauk
Filozoficznych PAN. Zainteresowania badawcze: historia Szkoły Lwowsko-
-Warszawskiej, analityczna ontologia i epistemologia, filozofia religii.

Tadeusz Hipolit Czeżowski urodził się w 1889 roku w Wiedniu, a zmarł w Toruniu w 1981. Był absolwentem Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, uczniem Kazimierza Twardowskiego. Do nauczycieli Czeżowskiego we Lwowie należeli światowej rangi uczeni, tacy jak logik i filozof Jan Łukasiewicz, matematyk Wacław Sierpiński czy fizyk Marian Smoluchowski. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Czeżowski pracował jako wysoki urzędnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zajmując się m.in. organizacją i unifikacją szkolnictwa wyższego. W 1923 roku związał się z Uniwersytetem Stefana Batorego w Wilnie, obejmując Katedrę Filozofii. W latach 1933–1935 pełnił funkcję prorektora wileńskiej uczelni, a przez dwa kolejne lata dziekana Wydziału Humanistycznego.

W 1945 roku Czeżowski wraz z wieloma pracownikami Uniwersytetu Stefana Batorego osiadł w Toruniu. Zaangażował się w proces tworzenia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika m.in. jako organizator administracji uniwersyteckiej, delegat senatu ds. młodzieży i twórca Katedry Filozofii I (zajmowała się ona podstawami filozofii, podczas gdy Katedrę Filozofii II, specjalistyczną, tworzył inny wybitny filozof z Wilna, Henryk Elzenberg).

W roku 1960 przeszedł na emeryturę, nie przerywając jednak działalności naukowej i nauczycielskiej. Przeprowadził

z własnej inicjatywy 173 spotkania o charakterze seminaryjnym, w których uczestniczyli młodzi adepci filozofii, studenci i pracownicy naukowcy. Jednym z jego studentów w okresie toruńskim był Bogusław Wolniewicz, znakomity logik i filozof, wybitny znawca filozofii Ludwiga Wittgensteina. Przez kilkadziesiąt lat Czeżowski był redaktorem naczelnym „Ruchu Filozoficznego”. W czasie wojny polsko-bolszewickiej brał udział w walkach, za co został odznaczony Krzyżem Walecznych. W okresie okupacji hitlerowskiej był aresztowany przez kolaborującą z Niemcami policję litewską, cudem udało mu się uniknąć śmierci. W trakcie II wojny światowej ukrywał w swoim mieszkaniu osiem osób pochodzenia żydowskiego – uciekinierów z getta – a następnie dzięki fałszywym dokumentom pomógł im wydostać się z Wilna. W 1963 roku za tę działalność otrzymał wraz z żoną Antoniną i córką Teresą medal Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. W roku 2012 rodzina Czeżowskich otrzymała przyznane pośmiertnie honorowe obywatelstwo Izraela. W Polsce komunistycznej Czeżowski odmawiał przyjmowania odznaczeń i nagród państwowych. Przyjął jedynie nadany mu przez UMK tytuł doktora *honoris causa* w 1979 roku.

* * *

Czeżowski potrafił połączyć ze sobą klasyczną filozofię, metody współczesnej mu logiki matematycznej i wyniki nauk przyrodniczych. Był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli Szkoły Lwowsko-Warszawskiej i należał do grona najbliższych współpracowników założyciela tej Szkoły – Kazimierza Twardowskiego. Uprawiał filozofię w duchu logicznego racjonalizmu¹.

¹ Obszerną prezentację filozofii Czeżowskiego zawiera książka D. Łukasiewicza (2002).

Logiczny racjonalizm bywa rozumiany na dwa sposoby. Pierwszy to logiczny racjonalizm jako antyirracjonalizm w ujęciu Kazimierza Ajdukiewicza, czyli dyrektywa uznawania przekonań intersubiektywnie komunikowalnych (jasnych, jednoznacznych, dających się ściśle sformułować w mowie lub piśmie myśli) oraz intersubiektywnie sprawdzalnych.

Racjonalizm logiczny rozumiany w drugim znaczeniu to program uprawiania filozofii polegający na badaniu zagadnień klasycznej filozofii za pomocą metod nowoczesnej logiki matematycznej. Tę odmianę racjonalizmu można nazwać metafilozoficzną, ponieważ dotyczy sposobu uprawiania filozofii. Czeżowski był niewątpliwie racjonalistą logicznym w obu znaczeniach².

Przekonanie spełniające kryteria racjonalności wyznaczone przez zasadę intersubiektywnej komunikowalności i sprawdzalności nie stanowi wiedzy, gdyż wiedzą jest przekonanie prawdziwe. Sama prawdziwość jednak nie wystarcza, aby uznać przekonanie za wiedzę. Warunkiem koniecznym wiedzy jest spełnianie naczelnej zasady logicznego racjonalizmu (antyirracjonalizmu). Zatem wiedzą jest przekonanie prawdziwe i intersubiektywnie sprawdzalne. Motywem uznania przekonania za prawdziwe jest istnienie przeżycia oczywistości. Oczywistość jest subiektywnym zdarzeniem polegającym na bezpośrednim i całościowym ujęciu pewnej umysłowej (konceptualnej) czy empirycznej treści, któremu towarzyszy poczucie niemożliwości odrzucenia tej treści i ufundowanej w niej prawdziwości przekonania. Czeżowski rozróżnia cztery rodzaje oczywistości przekonań: apodyktyczną, introspekcyjną, zmysłową i demonstratywną.

Oczywistość apodyktyczna przysługuje przekonaniom, których treścią są podstawowe twierdzenia ontologiczne,

² Wystarczy tu przypomnieć jego logiczną (wyrażoną w języku logiki) interpretację scholastycznej koncepcji pojęć transcendentálnych, takich jak istnienie, dobro i piękno (Czeżowski, 1977).

takie jak np. zasada sprzeczności i niektóre założenia systemów dedukcyjnych. Oczywiście introspekcyjna przysługuje przekonaniom, w których podmiot stwierdza, że coś przeżywa. Nie jest ona apodyktyczna, ponieważ fakty psychiczne są ontologicznie przygodne, a nie konieczne. Oczywiście zmysłowa przysługuje przekonaniom opartym na percepcji. Podstawą oczywistości jest żywość i natarczywość spostrzeżenia zmysłowego. Własności te mogą być zachowane w przypomnieniach i dopóki przypomnienia mają te własności, one również mogą być oczywiste w podanym tu sensie. Oczywiście demonstratywna przysługuje przekonaniom, które logicznie wynikają z innych oczywistych przekonań. Stosunek wynikania przenosi oczywistość z jednego przekonania na drugie. Czeżowski jednoznacznie stwierdza, że:

Cztery epistemologicznie rozróżnione rodzaje zdań odpowiadające wymienionym czterem rodzajom przekonań oczywistych, mianowicie zdania analityczne, zdania empiryczne doświadczenia wewnętrznego i doświadczenia zmysłowego oraz zdania uzyskane drogą wynikania logicznego ze zdań pierwszych trzech rodzajów wyczerpują zakres zdań wchodzących do wiedzy (Czeżowski, 1969, s. 56)³.

W okresie późniejszym swojej twórczości do wymienionych rodzajów oczywistości (intuicji) Czeżowski dodaje jeszcze kolejne (moralną i estetyczną), w których dane są wartości dobra i piękna, a także pewne specyficzne rodzaje intuicji, takie jak husserłowska, bergsonowska i egzystencjalistyczna. Píše o nich tak:

Z drugiej strony pojęcie empirii doznało nieprzewidywanego rozszerzenia. Odkryte zostały nowe jej dziedziny, poza dwiema tradycyjny-

³ Jest to fragment tekstu napisanego w 1945 roku, a opublikowanego w 1969 w drugim wydaniu *Odczytów filozoficznych*.

mi: doświadczenia zmysłowego i doświadczenia introspekcyjnego. Nowe te dziedziny oznacza się – w braku lepszych terminów – jako pola różnorodnych intuicji, sięgających w świat przedmiotów humanistycznych, świat wartości moralnych i estetycznych; ale także świat po prostu, bez ograniczających określeń, otworzył się jak gdyby przed nowymi drogami poznania; intuicja bergsonowska, husserlowska, egzystencjalistyczna. Nie wydaje się słuszne stanowisko generalnie negatywne wobec tych nowych dróg poznania, jakkolwiek ich metody niewątpliwie nie są jeszcze tak opracowane, jak metody przyrodnicze (Czeżowski, 1958, s. 41).

Wiara w ujęciu Czeżowskiego jest przekonaniem uznawanym za prawdziwe na innej podstawie niż wymienione powyżej rodzaje oczywistości. Wiara jest w szczególności przekonanie uzyskane pośrednio, czyli od innych osób czy instytucji (religijnych, politycznych czy edukacyjnych).

Pisze o tym następująco:

Większość przekonań nabywamy niejako z drugiej ręki, przejmując gotowe cudze przekonania drogą informacji. Dzieje się to za pośrednictwem słowa mówionego i pisanego, w rozmowie i w listach, przez dzienniki i przez radio, w szkołach, przez książki i czasopisma naukowe. Motywem przekonania jest we wszystkich tych przypadkach słuchowe lub wzrokowe spostrzeżenie mowy wraz ze zrozumieniem tego, co się spostrzega; pośrednio jednak trzeba odnieść powstawanie przekonań tą drogą do cudzych przeżyć, znajdujących swój wyraz w spostrzeganych znakach (Czeżowski, 1959, s. 43).

Czeżowski ocenia przekonania oparte na wierze ostrożnie lub negatywnie, skoro przypisuje je osobom niedojrzałym: dzieciom, kulturom pierwotnym czy osobom podatnym na propagandę lub ulegającym modzie i nastrojom. Tylko niekiedy przekonania tak nabyte mogą być ocenione pozytywnie (np. w leczeniu chorób):

Jeżeli przekazywanie komuś przekonań innej osoby nie dzieje się w postaci informacji czysto rzeczowej lub nauczania, to nazywamy je poddawaniem lub sugerowaniem przekonań, stosowanym lub nadużywanym w reklamie, propagandzie i wszelkiej agitacji, ułatwiającym szerzenie się pogłosek i plotek; ma ono również jednak i dodatnie zastosowania, np. w leczeniu chorób nerwowych, gdzie podanie choremu przekonania o możliwości wyzdrowienia jest nieraz warunkiem uleczenia. U jego podstawy leży *naturalna skłonność do uwierzenia* w to, co ktoś drugi wyznaje szczerze lub nieszczerze jako swe własne przekonanie; przejawia się w niej właściwy naturze ludzkiej popęd do naśladownictwa, ten sam, który tłumaczy nam zjawiska mody. Ów popęd jest w dziedzinie psychicznej jakby zaraźliwością pewnych zjawisk psychicznych i występuje wyraźnie zwłaszcza tam, gdzie nie dochodzą do głosu indywidualne różnice w rozwoju psychicznym jednostek: u ludów pierwotnych, wśród dzieci, w zjawiskach masowych tzw. psychologii tłumu (Czeżowski, 1959, s. 43).

Kwestią wiary, a nie wiedzy, jest pogląd na świat (światopogląd), który odgrywa niezwykle ważną rolę w życiu człowieka. Postępowanie każdej osoby i jego sens jest określone przez cele, jakie sobie ona w życiu stawia i do których dąży. Wybór celów zależy od oceny ich wartości, ocena wartości od hierarchii wartości, a hierarchia ta zależna jest od poglądu na świat. Czeżowski ujmuje te zależności w następujących słowach:

[...] indywidualną treść czyjegoś sensu życia tworzą cele kierujące postępowaniem. Ze względu na nie człowiek rozstrzyga o sensie swego życia: obiera je według uznawanych naczelných wartości, te zaś z kolei są wyznaczone przez jego pogląd na świat. Nauka poglądu na świat nie narzuca: może jedynie dać materiał do jego zbudowania. Jeżeli nie ma on być pustym powtarzaniem wyuczonych haseł, lecz *rzetelnym*, szczerym przekonaniem wykreślającym linię życiową, musi go sobie – zarówno uczony, jak i człowiek bez książkowego wykształcenia – wyrobić własnym wysiłkiem myślowym, wśród tarć i przeciwności, z jakimi się w życiu spotyka, pokonując wahania i wątpliwości (Czeżowski, 1989, s. 185).

Pogląd na świat nie powinien być więc „pustym powtarzaniem wyuczonych haseł”, czyli przekonań, jak pisał wcześniej, pochodzących „z drugiej ręki”, zdobytych niesamodzielnie, bez wysiłku umysłu i woli. Nie jest on też zbiorem różnych twierdzeń naukowych, czyli swoistą syntezą naukowych przekonań. Może się z takich przekonań składać, nie powinien być sprzeczny z wiedzą naukową, ale żadna nauka nie dostarcza człowiekowi odpowiedzi na pytania o to, jaki jest cel i sens, co jest naczelną wartością lub jaka jest ostateczna natura rzeczywistości. Nauka tego nie narzuca, ale dostarcza materiałów do uformowania i wyboru światopoglądu, który jest więc kwestią wyboru i wiary. Jeżeli jest on niesprzeczny z wiedzą naukową, przemyślany, logicznie spójny, obejmuje ważne dla poglądu na świat naukowe teorie i twierdzenia, to można nazwać go naukowym. Nienaukowym będzie natomiast każdy światopogląd sprzeczny z wiedzą naukową, przyjęty bezrefleksyjnie i bezkrytycznie, logicznie niespójny. Różnica między naukowym a nienaukowym poglądem na świat nie polegałaby więc na tym, że naukowy światopogląd jest oparty wyłącznie na wiedzy, a nienaukowy wyłącznie na wierze (niesprawdzonych informacjach uzyskanych pośrednio), ponieważ światopogląd naukowy jest również kwestią wiary. Polegałaby ona raczej na tym, że naukowy światopogląd jest wiarą racjonalną (spełniającą kryterium antyirrationalizmu), podczas gdy światopogląd nienaukowy byłby wiarą nieracjonalną. Za przykład nieracjonalnego poglądu na świat musiałby, zgodnie z filozofią Czeżowskiego, zostać uznany np. światopogląd katolicki (oparty na niesprawdzalnych naukowo dogmatach podanych do wierzenia przez Kościół).

W naczelnej kwestii światopoglądowej istnienia i natury absolutu stanowisko Czeżowskiego jest pewną nowoczesną odmianą panteizmu. Pisał on:

Leży w naturze umysłu ludzkiego to, że wybiega poza granice życia indywidualnego, sięgając myślą do najdalszych krańców istnienia.

Jedni przeżywają ten związek swój z całością bytu silniej i wyraźniej, inni mniej silnie i bez uświadamiania go sobie, u jednych bardziej są podkreślone elementy intelektualne, u innych uczuciowe, ale w dziejach myśli ludzkiej jest on czynnikiem niezmiernie potężnym. Owa całość bytu – czy nazwiemy ją Bogiem, czy Naturą, z którą czujemy się związani, od której czujemy się zależni, staje się nam tym bliższa, im dokładniejsze jest nasze poznanie jej przejawów w świecie dostępnym naszej wiedzy, lecz bardziej jeszcze zbliżamy się do niej, ujmując jej doskonałość w ocenach wartości i jej piękno w kontemplacji estetycznej (Czeżowski, 1989, s. 45–46).

Nie ma żadnych poważnych racji przemawiających za tym, że przez ową doskonałą ontyczną pełnię („całość bytu”, „od której czujemy się zależni” i „z którą czujemy się związani”) Czeżowski rozumiał Boga w sensie tradycji zachodniej metafizyki teistycznej. Kosmos, świat – natura jest ostateczną rzeczywistością. Jest nam ona dana bezpośrednio, zawsze w częściach, istnienie tych części bytu możemy stwierdzać w sądach egzystencjalnych, oceniać ich wartość w sądach aksjologicznych. Wartość bytu nie jest fikcją, ludzką projekcją, lecz obiektywną daną, sposobem (modusem), w jaki byt się nam przedstawia. Dowód ontologiczny Anzelm (z pojęcia bytu najdoskonalszego) uznał Czeżowski za wadliwy logicznie, a zasadę racji dostatecznej Leibniza za tezę epistemologii, a nie logiki⁴. Świadectw z drugiej ręki (wiedzy testimonialnej) nie uznawał, autorytet religijny odrzucał. Mimo że doświadczenie rozumiał szeroko i dopuszczał intuicje metafizyczne za cenne poznanie bytu, przedmiotu tych intuicji nigdy nie identyfikował ani z Bogiem „żywej wiary”, ani z Bogiem filozofów (Czeżowski, 2004, s. 98).

Choć nie był teistą, nawiązywał do klasycznej metafizyki i dzielił intuicję wielu metafizyków scholastycz-

⁴ Bez zasady racji dostatecznej nie da się przeprowadzić dowodu na istnienie Boga, dowodu wychodzącego z faktu istnienia świata lub pewnych jego własności.

nych, że istnienie jest dobrem, że cierpienie może doskonalić, że kontemplacja świata i doświadczenie przynależności do całości bytu może być źródłem szczęścia, choć celu ludzkiego życia nie upatrywał w osiągnięciu szczęścia, lecz pomnażaniu dobra, prawdy i piękna. W kosmosie widział porządek, harmonię, rozum – stwierdzone przez nauki mu współczesne. Wobec faktu przemijania i śmierci nie wypro-
wadzał konkluzji pesymistycznych ani nihilistycznych, lecz wskazywał na wieczność prawdy, której czas, przemijanie i śmierć nie dotyczą. Jeśli prawdą jest, że ktoś istniał, to na zawsze jego istnienie już pozostanie, choćby nikt o tym nie pamiętał: pozostanie *w treści* zdania prawdziwego. Jeśli prawdą jest, że ktoś postępował dobrze, to wartość tego postępowania pozostanie na wieki utrwalona w prawdziwym zdaniu stwierdzającym istnienie dobrego czynu (Czeżowski, 1989, s. 174). Tak więc prawda, dobro i piękno nie tylko powinny stanowić cele ludzkich dążeń, ale też są to wartości wieczne i niezniszczalne, nawet gdy już nikt nie będzie do nich dążył i nikt nic o nich nie będzie już wiedział. Kwestią odrębną jest, czy ta logiczna wieczność i nieśmiertelność utrwalona w wiecznych prawdach zaspokoi każde ludzkie pragnienie w obliczu śmierci i tragizmu życia.

Słusznie więc chyba mówi się o Czeżowskim, że był stoikiem nie tylko ze względu na swój charakter, usposobienie, zachowanie w obliczu zagrożeń egzystencjalnych, ale też ze względu na swój pogląd na świat, którego istotną częścią był panteistyczny sposób jego pojmowania, a także kontemplatywna postawa wobec życia i ludzkiego losu. Nie był pesymistą uznającym za naczelny aksjomat tragizm istnienia ludzkiego ani też optymistą wierzącym w możliwość radykalnej zmiany i naprawy świata metodą rewolucji społecznej lub agitacji i propagandy. Wierzył w logikę jako pewne narzędzie tonujące emocje i ułatwiające dyskusje pomiędzy wyznawcami sprzecznych ze sobą stanowisk. Wierzył także w postęp samej filozofii polegający m.in. na

nowych odkryciach, do których zaliczał formy poznania, takie jak intuicja fenomenologiczna, egzystencjalistyczna lub bergsonowska. Na intuicjach moralnych oparł naukowy fundament poglądu na świat, czyli etykę normatywną (zwaną niekiedy etyką niezależną).

Odnosząc się do poglądów Czeżowskiego, trzeba też widzieć ich historyczny kontekst. Głosił je w czasach niemieckiego faszyzmu, a potem stalinowskiej dyktatury istniejącej w Polsce jałtańskiej, gdy usiłowano narzucić marksizm-leninizm jako jedyny słuszny i zarazem naukowy pogląd na świat („naukowy komunizm”). Czeżowski negował istnienie jedynie słusznego, naukowego i prawdziwego poglądu na świat, wskazując rolę wolnego wyboru jednostki, fallibilną (zmienną i podatną na błędy) naturę ludzkiej wiedzy i rolę osobistych preferencji aksjologicznych. Bronił koncepcji obiektywnej, ahistorycznej, uniwersalnej etyki, której źródłem jest indywidualne sumienie (empiria aksjologiczna). Odrzucał zarówno autorytety konfesyjne (autorytety jakichkolwiek instytucji religijnych), jak i polityczne (partyjne). Opowiadał się za wolnością wszelkich dociekań naukowych i filozoficznych oraz swobodą ich głoszenia dla każdego. Był prawdziwym filozofem i uprawiał filozofię w najlepszym możliwym znaczeniu tego słowa, czyli jako umiłowanie mądrości i prawdy oraz bezinteresowne dążenie do dobra i piękna.

Bibliografia

- Czeżowski, T. (1948). *O metafizyce, jej kierunkach i zagadnieniach*. Toruń: Wydawnictwo Tomasz Szczęśny i S-ka.
- Czeżowski, T. (1958). *Odczyty Filozoficzne*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Czeżowski, T. (1959). *Główne zasady nauk filozoficznych* (wyd. 3). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Czeżowski, T. (1977). Transcendentalia – przyczynek do ontologii. *Ruch Filozoficzny*, 1-2, 54–56.
- Czeżowski, T. (1989). *Pisma z etyki i teorii wartości*. Wrocław: Zakład Narodowy Ossolińskich/Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Czeżowski, T. (2004). *O metafizyce, jej kierunkach i zagadnieniach* (wyd. 2). Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Łukasiewicz, D. (2002). *Filozofia Tadeusza Czeżowskiego*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.